

často spomínajú na bod obratu, v ktorom pocítili pokušenie dostať sa až do tohto konečného štádia, no v poslednom momente sa rozhodli pre zápas o život. Hearst opisuje tento moment svojho zajatia takto: „Uvedomovala som si, že z toho, že som stále zatvorená, som čoraz slabšia. No tentoraz som si zrazu jasne uvedomila, že umieram. Bola som na prahu, odkiaľ už nebolo návratu, a cítila som, že som na okraji zriazu. Telo som mala vyčerpané, bola som celkom bez sily: Nebola som schopná postaviť sa dokonca ani vtedy, keď som mala možnosť odísť po vlastných preč... Bola som taká unavená, taká unavená; jediné, po čom som túžila, bolo spať. A vedela som, že to by bolo nebezpečné, že by som to neprežila, tak ako v prípade toho muža v arktickom snehu, ktorý si iba na chvíľu zložil hlavu, a už sa z tohto príjemného zdriemnutia nikdy neprebudil. Moja myseľ odrazu ožila a ja som bola bdelá a všetko toto som si jasne uvedomovala. Zrazu som videla, čo sa so mnou deje, ako keby som vystúpila zo svojho tela a pozorovala ho odniekiaľ zvonku... Tam, v tej malej kobke, sa odohrával tichý zápas a moja myseľ vyhrala. Celkom jasne a zámerne som sa rozhodla, že neumriem, aspoň nie dobrovoľne. Rozhodla som sa bojovať s tým všetkým z celej sily, len aby som prežila.“³¹

Syndróm chronického traumy

U ľudí, ktorí boli vystavení dlhodobej a opakovanej traume, sa vyvíja zákerná progresívna forma posttraumatickej stresovej poruchy, ktorá narúša a ničí osobnosť. Kým obeť, ktorá prežila jedinou akútnu traumu, môže mať po takejto udalosti pocit, že už „nie je sama sebou“, obeť chronického traumy môže mať pocit, že sa zmenila absolútne a nezvratne, alebo môže dokonca nadobudnúť pocit, že nijaké ja nemá.

Najväčším strachom každej traumatizovanej osoby je, že moment hrôzy sa bude znovu opakovať, a obeť opakovaneého týrania zažívajú práve takýto strach. Nie je nič prekvapivé na tom, že opakovaná trauma ešte zväčšuje všetky mimoriadne rozvinuté symptómy posttraumatickej stresovej poruchy. Chronicky traumatizovaní ľudia sú stále veľmi ustrašení, trpia úzkosťami a sú predráždení. Psychiatrická Elaine Hilberman opisuje stavy ustavičnej hrôzy, ktoré zažívajú bité ženy, takto: „Všetko, čo je čo i len vzdialené spojené s násilím — hučanie sirény, hrom, hlučné zatváranie dverí — navodzuje pocity silného strachu. Typické sú chronické predstavy bezprostrednej katastrofy, čohosi strašného, čo sa už-už má stať. Akýkoľvek symbolický alebo reálny náznak prípadného možného nebezpečenstva má za následok zvýšenú aktivitu, chvenie, chodenie hore-dolu, krik a plač. Tieto ženy si aj mimo nebezpečenstva v strehu, neschopné odpocítnúť si, nedokážu sa uvoľniť a zaspáť. Bežne sa u nich vyskytujú nočné mory, v ktorých sa im objavujú nejasné motívy násilia a nebezpečenstva.“³²

Chronicky traumatizovaní ľudia už nedokážu znovu nadobudnúť svoj pôvodný stav fyzického pokoja a pohody. Po čase vnímajú svoje telo ako niečo, čo sa obrátilo proti nim. Začnú sa sťažovať nielen na nespavosť a rozrušenie, ale aj na množstvo somatických symptó-

mov. Veľmi časté sú bolesti hlavy, ťažkosti zažívacieho traktu, bolesti brucha, chrbtice, panvy. Tí, čo prežili takéto problémy, sa sťažujú na chvenie, náhle dusenie, alebo búšenie srdca. V štúdiách venovaných ľuďom, ktorí prežili nacistický holokaust, sa zistilo, že psychosomatické ťažkosti sú úplne bežné.³³ Podobné pozorovania sa zaznamenali pri sledovaní utečencov z koncentračných táborov v juhovýchodnej Ázii.³⁴ Niektorí z tých, čo podobné hrôzy prežili, môžu popisovať všetky újmy, ktoré utrpeli v dôsledku svojho dlhodobého väzenia, výlučne len ako somatické príčiny. Prípadne si môžu na svoje podmienky natoľko zvyknúť, že už nevnímajú spojenie medzi svojimi telesnými ťažkosťami a prostredím teroru, v ktorom tieto problémy vznikli.

Vieravé symptómy posttraumatickej stresovej poruchy pretrvávajú aj u tých, čo zažili dlhotrvajúcu a opakovanú traumu. No na rozdiel od symptómov, ktoré nasledujú po jednorazovej akútnej traume a ktoré sa väčšinou po niekoľkých týždňoch alebo mesiacoch utišia, symptómy po opakovanej traume môžu s malými zmenami pretrvať ešte niekoľko rokov po tom, čo sa človek oslobodil z dlhotrvajúceho väzenia. Sledovania vojakov, ktorí boli v druhej svetovej vojne alebo počas kórejskej vojny vzati do zajatia, ukázali, že ešte tridsať až štyridsať rokov po prepustení má väčšina týchto mužov nočné mory, psychotické reminiscencie na zážitky zo zajatia a extrémne reakcie na všetky spomienky svojich vojnových zážitkov.³⁵ Ich symptómy boli oveľa výraznejšie než symptómy vojnových veteránov z toho istého obdobia, ktorí neboli zajatí alebo väznení.³⁶ Po štyridsiatich rokoch aj ľudia, ktorí prežili nacistické koncentračné tábory, hovorili o tom, že podobné vieravé symptómy u nich ešte stále pretrvávajú.³⁷

Najrozšírenejšie príznaky, vyskytujúce sa u ľudí, ktorí boli v minulosti chronicky traumatizovaní a ktorí neskôr trpeli posttraumatickou stresovou poruchou, sú vyhýbanie sa a úzkoprsosť. Ak sa cieľ obeť v zajatí zredukujú len na holé prežitie, psychické stiahnutie sa stane základnou nutnosťou prežitia. Toto ochudobnenie sa prejavuje vo všetkých oblastiach ľudského života: vo vzťahoch, činnosti, myšlienkach, spomienkach, pocitoch aj citoch. Takéto obmedzenie je síce vhodné na prispôbenie sa podmienkam väzenia, no vedie k atrofií duševných schopností, ktoré boli zámerne potlačené, a k nadmernému rozvinutiu izolovaného vnútorného života.

Ľudia sa v zajatí naučia vynikajúco ovládať schopnosť zmien vedomia. V dôsledku toho, že sa musia podrobiť izolácii, úmyselne potláčajú myšlienky a minimalizujú svoje potreby, a niekedy aj priamo a otvorene všetko odmietajú, sa tieto ľudia naučia zmeniť neznesiteľnú skutočnosť. Bežná psychická terminológia nepozná názov týchto mnohých a rôzne skombinovaných mentálnych postupov, ktoré sú vedomé aj nevedomé zároven. Zrejme najvýstižnejším názvom pre tieto postupy by bolo slovo „dvojité myslenie“, a to v Orwellovom chápaní: „Dvojité myslenie je schopnosť zasiať súčasne dva protichodné názory, dve protichodné viery, a aj ich obe akceptovať. Dotyčná osoba (vždy) presne vie, ako sa jej spomienky musia zmeniť; takže si zároveň uvedomuje, že sčudňuje sa skutočnosťou, no tým, že sa cvičí v dvojitom myslení, sa zá-

roveň ubezpečuje a presvedčea sa, že skutočnosť neznásilnila. Tento proces musí byť vedomý, pretože inak by ho dotyčná osoba nemohla uskutočňovať doslovačne presne, no musí byť zároveň aj nevedomý, lebo inak by mal príchuť filozofnosti... Dokonca aj pri používaní dvojitého spojenia dvojité myslenie je potrebné cvičiť sa v svojom myslení.“³⁸ Schopnosť mať súčasne dva protichodné názory je jednou z typických čŕt stavu hypnózy. Ďalšou typickou črtou je schopnosť zmeniť vnímanie. Väzni sa často jedu od druhého učia, ako si navodiť takéto stavy prostredníctvom monotónneho spevu, modlitby alebo cez jednoduché hypnotizačné techniky. Takéto metódy sa vedome používajú, ak chcú dotyční vydržať hlad, chlad a bolesť. Alicia Partnoy, jedna zo „zmiznutých“ žien v Argentíne opisuje, ako sa po prvý raz jej pokus uviesť sa do tranzu skončil neúspechom. „Zrejme práve hlad vyčudoval moju zvedavosť na mimozmyslový svet. Začala som tým, že som si uvoľnila svaly. Myslela som si, že moja myseľ, keď sa zbaví svojej vlny, bude putovať tým smerom, ktorý som si želala. No pokus nevyšiel. Očakávala som, že moja psyché, zdvihnutá k plošinou, bude môcť vidieť moje telo, ako leží na prilohovanej červeno-spinavom matraci. No nestalo sa tak. Možno aj oči mojej duše boli v tom momente zaviazané.“³⁹

Neskôr, keď sa od ostatných väzňov naučila techniky meditácie, už bola schopná obmedziť psychické vnímanie bolesti a emocionálne reakcie na teror a ponížovanie tak, že si zmenila svoje vnímanie reality. Na ilustráciu, do akej miery sa jej podarilo odlúčiť sa od vlastnej skúsenosti, rozpráva v tretej osobe:

„Vyzleč sa.“
Stála tam v spodnej bielizni, hlavu mala zdvihnutú. Čakala. Vyzleč sa, úplne, povedal som.
Vyzlekla si zvyšok obliečenia. Mala pocit, ako keby strážnici vôbec neexistovali, ako keby to boli iba odpudivé červy, ktoré, keď na ne nebude myslieť a bude myslieť na niečo príjemné, zmiznú.“⁴⁰

Počas dlhého pobytu vo väzení a v izolácii si niektorí väzni dokážu vypracovať také schopnosti uviesť sa do tranzu, s akými sa bežne stretávajú len u ľudí s mimoriadnymi hypnotickými schopnosťami, vrátane schopnosti navodiť si pozitívne alebo negatívne halucinácie a odlúčiť jednotlivé časti svojej osobnosti. Elaine Mohamad, juhoafrická politická väzenkyňa, opisuje, ako si svoje zajatie sama psychicky prispôbila:

„Začala som mať vo väzení halucinácie, pravdepodobne preto, aby som prekonala samotu. Spomínam si, že sa ma raz niekto pri tom utrpení opýtal, 'Elaine, čo robíš?' Uďierala som rukou vzhľad za sebou a povedala som mi, 'Bijem sa po čmosie'. Predstavovala som si samu seba ako veвериčku. Mnohé z mojich halucinácií sa týkali strachu. Okná v mojej cele boli prizosko, takže som cez ne nemohla nič vidieť, ale niekedy som bližnizila, že som vošla do cely napríklad ako vlk...“

A začala som sa sama so sebou rozprávať. Moje druhé meno je Rose a vždy som to meno nenávidela. Niekedy som bola Rose a rozprávala som sa s Elaine, a inokedy som zasa bola Elaine a rozprávala som sa s Rose. Cítila som, že tá časť mňa, ktorá sa volá Elaine, je silnejšia, kým Rose bola osoba, ktorou som oporuhovala. Bola slabšia, to ona plakávala, bola nepokojná, nevedela znieť väzenie a mala sklony zlomiť sa. Elaine to dokázala zvládnuť.“⁴¹

Okrem toho, že sa väzni naučia navodzuvať si halucinácie,

tranzu a pracovať s nimi, rozvinú aj svoju schopnosť zakažat si a obmedziť vlastné myšlienky. Tento postup používajú najmä pokiaľ ide o akékoľvek myšlienky na budúcnosť. Premýšľanie o budúcnosti rozhybe nádej natoľko silno a intenzívne, že to väzeň nedokáže uniesť. Veľmi rýchlo pochopí, že takéto emócie ho urobia náchylným na sklamanie, a sklamanie by z neho urobilo zúfalého človeka. Preto väzeň celkom vedome zužuje svoju pozornosť a sústredí sa len na veľmi krátke ciele. Budúcnosť sa redukuje na nadchádzajúce hodiny a dni.

Zmeny vo vnímaní času sa začínajú tým, že človek v zajatí vymaže vlastnú budúcnosť a pokračujú vymazávaním minulosti. Väzni, ktorí aktívne vzdorujú podmienkam v zajatí, si vedome pestujú spomienky na svoj minulý život, aby tak prekonali vlastnú izoláciu. No súčasne sa tým, ako sa nátlak na väzňa zväčšuje a jeho aktívny odpor je menší a menší, stráca väzeň pocit kontinuity so svojou minulosťou. Podobne ako budúcnosť, aj minulosť sa pre neho stáva neúnosne boľavá, pretože podobne ako nádej, aj spomienky prinášajú nekonečnú túžbu po tom, čo človek navždy stratil. A tak sú väzni napokon zredukovaní na život v nekonečnej prítomnosti. Primo Levi, ktorý prežil nacistický tábor smrti, opisuje túto nekonečnosť bez plynutia času takto: „V auguste roku 1944 sme ja my, ktorí sme prišli do lúboru pred piatimi mesiacmi, už považovali za smrť... Naša múdrosť spočívala v tom, že sme sa usilovali, nerozumieť, nemyslieť na budúcnosť, nenučiť sme sa myšlienkami na to, kedy a ako sa toto celé skončí, a ani sebe ani nikomu inému sme nekladli nijaké otázky... Pre živých majú časové úseky vždy nejakú hodnotu. Pre nás sa dejiny zastavili.“⁴²

Trhlna v plynutí medzi súčasnosťou a minulosťou veľmi často pretrváva u bývalého väzňa aj po jeho prepustení. Väzeň môže budiť zdanie, že sa vrátil do normálneho plynutia času, hoci psychicky zostal stále spätý s bezčasovosťou, v ktorej existoval vo väzení. V snahe vrátiť sa do normálneho života sa bývalí väzni niekedy pokúšajú vedome potlačiť spomienky na zajatie, alebo sa im celkom vyhýbajú, pričom na túto vedomú kontrolu musia vynaložiť všetky svoje sily. Výsledkom je fakt, že túto svoju chronickú traumu z toho, že boli väznení, nemôžu začleniť do osobného života. Výskumy, ktoré sa venovali vojnovým zajatcom, napríklad s veľkým prekvapením konštatujú fakt, že títo muži nikdy s nikým o tejto svojej skúsenosti nehovorili. Muži, ktorí sa oženili až po svojom oslobodení, takmer nikdy nepovedali svojim manželkám a deťom, že boli väznení.⁴³ Podobne sa aj vo výskumoch venovaných tým, čo prežili koncentračné tábory, ustavične píše o tom, že títo ľudia odmietajú o svojej minulosti hovoriť.⁴⁴ Čím úpornejšie však bývalí väzni obdobie svojho zajatia vytláčajú zo svojich spomienok, tým živším pre nich tento nesúvisiaci fragment ich minulosti zostáva a má nástojčivé znaky traumatických spomienok.

Z tohto dôvodu bývalí väzeň ešte aj niekoľko rokov po svojom oslobodení stále používa dvojité myslenie a existuje simultánne v dvoch skutočnostiach, v dvoch okamihoch času súčasne. Súčasnosť býva často komplikovaná a nejasná, kým neodbytné spomienky na minulosť sú jasné a veľmi intenzívne. V štúdiu, ktorá sa venuje tým, čo prežili koncentračný tábor, sa spomína toto

ZAJATIE

„aktívne dvojité vedomie“ u ženy, ktorá vyšla z tábora viac než pred dvadsiatimi rokmi. Keď sa dávala na izraelských vojakov, ktorí pochodovali pod jej oknami, povedala, že sice vie, že vojaci narukovali, aby išli bojovať na hranice, zároveň však v tom istom okamihu táto žena „vedela“, že týchto vojakov odvádzajú nacistickí velitelia na istú smrť.⁴⁵ Bola sice stále v styku so súčasnou realitou, ale zároveň sa jej ustavične vybavovala skutočnosť z minulosti.

So zmenou v časovom vnímaní sa spája aj obmedzovanie vlastnej iniciatívy a plánovania si vlastnej budúcnosti. Väzni, ktorí ešte úplne „nezlomili“, sa nevzdávajú schopnosti aktívne sa zamestnávať tým, čo sa deje v ich okolí. Práve naopak, často sa do každodenných malých povinností, ktoré im pomáhajú prežiť, vkladajú s veľkou vervou a nasadením. Lenže pole, v ktorom môžu väzňové rozvíjať svoju iniciatívu, sa ustavične zužuje, a to v dôsledku hraníc, ktoré diktuje páchateľ. Väzeň už neuvažuje o tom, ako ujsť, ale skôr o tom, ako zostať nažive alebo ako si urobiť podmienky vo väzení znesiteľnejšími. Väzeň v koncentračnom tábore si plánuje, ako získať topánky, lyžičku alebo kus papiera; skupina politických väzňov venuje mnoho konšpiračného úsilia tomu, aby si dopestovali zopár kúskov zeleniny; prostižka hľadá spôsob, ako si schovať nejaké financie pred svojím pasákom; týraná žena učí svoje deti, ako sa majú schovať, keď už bezprostredne hrozí útok násilníka.

Zúženie možnosti vyvíjať iniciatívu sa v priebehu dlhého zajatia stáva návykom a po prepustení zo zajatia sa tomu návyku musí bývalý väzeň namáhavo odúčť. Politický disident Mauricio Rosencof opisuje problémy s návratom do slobodného života po mnohých rokoch strávených vo väzení takto:

„Keď sme sa konečne dostali von, náhle sme konfrontovaní so všetkými tými problémami... Čudnými problémami — kľučky napríklad. Nemám už nijaký vypracovaný reflex, aby som sa načahal za kľučkou na dverách. Dlhú som nemusel — viac než trinásť rokov mi to nedovolili robiť. Prídem k zatvoreným dverám a zrazu si uvedomujem, že moja myseľ je zablokovaná, neviem si spomenúť, čo ďalej. Ani ako začať svetlo v tmavej miestnosti. Neviem pracovať, platiť účty, nakupovať, navštevovať priateľov, odpovedať na otázky. Deťra mi vždy povie, čo mám urobiť: urobiť toto alebo tamto a ja ešte viem zvládnuť jeden problém, viem zvládnuť aj dva, ale keď mi hovorí niečo tretie, počujem len jej hlas, moja hlava je prázdna, vzniká sa klesá vysoko.“⁴⁶

Takéto obmedzenie schopnosti vlastného aktívneho zapojenia vo svete, ktoré je celkom bežné aj po jednorazovej traume, sa v prípade chronicky traumatizovaných ľudí stáva oveľa výraznejším a týchto ľudí okolie často vníma ako pasívnych a bezmocných. Niektorí teoretici na situáciu týchto ľudí a iných dlhodobo traumatizovaných ľudí chybné aplikovali pojem „naučenej bezmocnosti“.⁴⁷ Tento termín má tendenciu vykresliť obeť jednoducho ako porazenú a apatickú, kým v skutočnosti sa vo vnútri týchto ľudí odohráva oveľa živší a oveľa zložitejší vnútorný boj. Vo väčšine prípadov nemôžeme povedať, že by sa obeť vzdala. Ibaže sa už naučila, že každý jej čin bude sledovaný, že väčšina jej aktivít bude prekazená a že za chybu draho zaplatí. Do akej miery sa páchateľovi podarilo násilím dosiahnuť úplné

podriadenie obeť, do tej miery bude obeť vnímať každý svoj pokus o vlastnú iniciatívu ako neposlušnosť a vzburu. Skôr než čokoľvek podnikne, bude sledovať svoje okolie a bude očakávať odplatu.

Dlhotrvajúce zajatie podkopáva alebo aj celkom ničí normálny zmysel pre relatívne bezpečnú sféru, pre vlastnú aktivitu, v ktorej je aj istá tolerancia pre pokusy a omyly. Pre chronicky traumatizovaných ľudí je každá vlastná aktivita ohrozením, lebo môže mať pre nich prišerné následky. Pre chybu niet miesta. Rosencof opisuje svoje ústavné očakávanie trestu takto: „Som sústavné prikrčený, prístilujem sa pri tom, že sa chcem brániť, keď ide niekto za mnou: moje telo stále očakáva úder.“⁴⁸

Pocit obeť, že páchateľ je stále prítomný, a to aj po oslobodení zo zajatia, prináša do oblasti jej vzťahov obrovskú zmenu. Násilný vzťah počas zajatia, ktorý nutne bezvýhradne zaujíma všetku pozornosť obeť, sa stáva súčasťou jej vnútorného života a aj po oslobodení z väzenia nadálej na seba sťháva všetku jej pozornosť. V prípade politických väzňov môže pokračovanie takejtohto vzťahu nadobudnúť takú podobu, že bývalý väzeň sa vo svojich myšlienkach ustavične zaoberá kriminálnou kariérou svojich väzňateľov, alebo tento jeho záujem nadobudne abstraktnejšiu podobu a on sa zaujíma o neuchopiteľné sily zla vo svete. Oslobodení väzni často aj nadálej sledujú svojich bývalých väzňateľov, sledujú, čo sa s nimi deje a ako žijú, a stále sa ich boja. V prípade väzňov a väzenkýň sexuálneho násillia, domáceho násillia a v prípade náboženských siekt môže tento pokračujúci vzťah nadobudnúť oveľa ambivalentnejšiu podobu: obeť sa môže svojho bývalého väzňateľa nadálej báť a so strachom čakať, že ju možno niekedy v budúcnosti znovu dolapí, ale môže sa aj cítiť vyprázdnená, môže byť zmätená a bez svojho väzňateľa sa môže cítiť bezcenne.

V prípade politických väzňov, ktorí neboli úplne izolovaní, sa môže zhubnosť vzťahu s páchateľom zmierniť, ak si nadálej uchovávajú nejaké vzťahy s ľuďmi, ktorí zdieľajú ich osud. Ti väzni, ktorí mali šťastie uchovať si nejaké väzby s ostatnými, poznajú štedrosť, veľkorysosť, odvahu, oddanosť a starostlivosť, ktoré môžu ľudia zažiť v extrémnych podmienkach. Schopnosť udržiavať pevné vzťahy nie je zničená ani za neuveriteľne pekelných podmienok: priateľstvo medzi väzňami prekvitalo dokonca aj v nacistických táboroch smrti. Výskum vzťahov medzi väzňami v týchto táboroch zistil, že veľká väčšina tých, čo tieto hrôzy prežili, sa počas väzenia stala súčasťou „stabilného páru“ a medzi oboma jeho členmi bol vzťah pevného a oddaného kamarátstva. Títo ľudia sa o všetko delili a navzájom sa ochraňovali, čo vedie k záverom, že „základnou jednotkou prežitia“ neboli jednotlivci, ale dvojica.⁴⁹

Izolovaní väzni však nemajú žiadnu možnosť vytvárať si putá so seberovnými, a tak sa pevné putá dvojič môže vytvoriť medzi obeťou a páchateľom, pričom sa tento vzťah môže obeť javiť ako „základná jednotka prežitia“. Toto je ona „traumatická väzba“, ktorá sa vyskytuje v prípade rukojezníkov, keď títo začnú vnímať svojich väzňateľov ako svojich záchrancov, kým svojich záchrancov sa boja a nenávidia ich. Martin Symonds, psychoanalytik a dôstojník polície opisuje tento proces

ako násilný ústup k „psychickému infantilizmu“, ktorý „domnía obeť, aby príhľala práve k tej osobe, ktorá ich ohrozuje na živote“⁵⁰. Martin Symonds si všimol, že tento proces sa pravidelne opakuje v prípade policajtov, ktorých uniesli a držali ako rukojezníkov počas konania služobnej povinnosti.

Rovnaká traumatická väzba sa môže vytvoriť medzi bitou ženou a násilníkom, ktorý ju týra.⁵¹ Cyklická skúsenosť s terorom a opakované bezdôvodné útlavy, najmä v rámci izolovaného kontextu ľubostného vzťahu, môžu mať za následok, že sa žena cíti mimoriadne silno závislá na všemocnej božskej autorite násilníka, ktorú uctieva takmer až ako božstvo. Obeť môže žiť v ustavičnej hrôze z jeho hnevu, ale zároveň ho môže vnímať aj ako zdroj sily, ako svojho vodcu a radcu, ako život sám. Takýto vzťah môže byť veľmi zvláštny a výnimočný. Niektoré bité ženy rozprávajú o tom, ako sa im podarilo vstúpiť do akéhosi výlučného, takmer až kľamlivého sveta, ako boli celé pohltené veľkolepým systémom hodnôt svojich partnerov a ako dobrovoľne poľtáčali svoje vlastné pochybnosti, pretože to považovali za dôkaz vernosti a podriadenosti. O podobných skúsenostiach veľmi často hovoria aj ľudia, ktorí boli zasvätení nejakej totalitnej náboženskej sekte.⁵²

Obeť ani potom, keď sa jej podarilo uniknúť zo zajatia, nedokáže zrekonštruovať svoje predchádzajúce vzťahy do pôvodnej podoby. Je tomu tak preto, lebo všetky vzťahy teraz vidí len cez objektív oného extrému. Tak ako v takomto extrémnom vzťahu nebolo miesta pre iba mierne zaujatie a obeť neriskuje nijakú iniciatívu, tak v ňom niet ani miesta pre iba mierne zaujatie, či možnosť riskovať vzťah ako taký. V žiadnom normálnom vzťahu nemajú jeho účastníci možnosť zažiť taký stupeň intenzity, ako keď existujú v patologickom vzťahu s násilníkom.

V každom vzťahu medzi ľuďmi je základnou otázkou otázka dôvery. Väzeň, ktorý bol prepustený zo zajatia, však pozná len jedno: ukrutnosť. A jestvuje tam len obmedzené množstvo rolí: človek môže byť buď páchateľom, alebo pasívnym pozorovateľom, spojencom alebo záchrancom. Ku každému novému alebo starému vzťahu pristupuje s nevyhnutnou otázkou: Na ktorej strane stojíš? Obeť často cíti najväčšie opovrhnutie nie voči páchateľovi, ale voči náhodnému okolostojacemu. Opäť si môžeme vypočuť hlas prostižky z prinútenia Lovelace, ktorá sa zmieňuje o tých, čo nezakročili: „Väčšina ľudí netuší, ako príkro som ich odsúdila, hoci som im nič nehovorila. Jedine, čo som urobila, bolo, že som ich vyčarkla. Napzdý. Títo muži mi mohli pomôcť, a neurobili vôbec nič.“⁵³ Rovnakou trpkosťou a pocitom opustenosti sa vyjadruje aj politický väzeň Timermar: „Holokaustu ľudstvo porozumie ani nie tak cez počet obeť, ako skôr cez mohutnosť mlčania. A čo ma znepokojuje najviac, to je odpoveď na toto mlčanie, ktorou je také isté mohutné mlčanie.“⁵⁴

Dlhotrvajúce zajatie narúša všetky ľudské vzťahy a zväčšuje ambivalentnosť traumy. Ten, čo takéto zajatie prežil, osciluje medzi intenzívnym pripútaním a hrôzyplným odpútaním sa od toho, kto ho držal v zajatí. Obeť pristupuje k všetkým vzťahom tak, ako keby išlo o život. Môže sa zúfalo pripútať k osobe, ktorú považuje za svojho záchrancu, a náhle sa vrátiť k osobe, ktorú považuje

za páchateľa alebo spolupáchateľa, môže prejavovať veľkú vernosť a náklonnosť osobe, ktorú považuje za spojenca, a s veľkým hnevom zanevrieť na niekoho, kto vyzerá ako do svojich problémov zahľadený, nezačlenený okolostojací. Roly, ktoré obeť pripisuje jednotlivým ľuďom, sa môžu meniť veľmi rýchlo, a to v dôsledku nepatrných zlyhaní dotyčného alebo sklamaní, ktoré jej spôsobili títo ľudia, pretože obeť už viac neverí nijakej predstave o inom človeku. Treba zdôrazniť, že si nemožno dovoliť robiť chyby. Po čase, keď väčšina ľudí nejakým spôsobom zlyhá pri náročných testoch, v ktorých si človek, ktorý prežil zajatie, overuje ich spoľahlivosť, má tento človek tendenciu vyviazať sa postupne zo všetkých vzťahov. Izolácia človeka, ktorý prežil zajatie, takto trvá aj potom, čo bol zo zajatia oslobodený.

Dlhotrvajúce zajatie má za následok aj hlboké zmeny v identite obeť. Všetky psychické štruktúry Ja — vnímanie svojho tela, zvrátnené predstavy o ostatných ľuďoch, hodnoty a ideály, vďaka ktorým má človek pocit súdržnosti a hodnoty svojej osobnosti, boli systematicky narúšané a ničené. V mnohých totalitných systémoch je tento proces dehumanizácie dovedený až do takej miery, keď je obeť odobrané jej meno. Timerman nazýva sám seba „väzeň bez mena“. V koncentračných táboroch je meno zajatca nahradené neľudským označením, číslom, ktoré nemá s človekom nič spoločné. V prípade totalitného systému založeného na politike, ako aj v prípade náboženských siekt a organizovaného sexuálneho vykorisťovania dostane obeť často nové meno, aby sa tým dalo najavo, že jej predchádzajúca identita je úplne vymazaná a že sa má podriať novému poriadku. Preto bola Patricia Hearst prekrstená na Tanitu, revolucionárku a Lінде Boreman zmenili meno na Lindu Lovelace, kurvu.

Ani po návrate zo zajatia sa obeť nemôže vrátiť k svojmu pôvodnému menu. Nech si už na slobode vybuduje akíkoľvek novú identitu, musí v nej byť zahrnutá aj spomienka na jej zotročené Ja. Vnímanie vlastného tela obsahuje aj predstavu tela, ktoré možno ovládnuť a znásilniť. Jej predstava samej seba vo vzťahu k ostatným už bude obsahovať aj predstavu o osobe, ktorá môže kedykoľvek ktorýkoľvek vzťah stratíť a ktorú môžu ostatní kedykoľvek odvrhnúť. Jej morálne ideály musia koexistovať s vedomím existencie zla, a to tak v ostatných, ako aj v sebe samej. Ak pod ťlakom okolností zradila svoje vlastné princípy, alebo obetovala iných ľudí, musí naďalej žiť s predstavou samej seba ako spolupáchateľky páchateľa, ako „zlomeného“ človeka. Výsledkom je pre väčšinu obeť poškvrnená identita. Obeť sa môže nadmieru intenzívne zaoberať pocitmi hanby, hnusom zo seba a pocitom zlyhania.

V tých najhorších prípadoch si obeť zachová dehumanizovanú identitu zajatca, ktorá sa musel obmedziť len na jednoduché prežitie: identitu robota, zvierata, rastliny. Psychiater William Niederland vo výskumoch tých, čo prežili nacistický holokaust, zistil, že zmeny osobnostnej identity sú veľmi častým príznakom „syndrómu ľudí, čo prežili“. Kým väčšina jeho pacientov sa sťažovala: „Je zo mňa už iný človek“, tí, ktorých podmienky zajatia poznačili obzvlášť kruto, jednoducho tvrdili: „Už nie som ľudskou bytosťou“.⁵⁵

Tieto hlboké zmeny v štruktúre osobnosti a vzťahov s inými ľuďmi nevyhnutne prinášajú otázky o podstate viery. Existujú ľudia so silným a pevným systémom hodnôt, ktorý vydrží aj tvrdú skúšku väzenia, a ich viera zostane aj potom nedotknutá, prípadne sa stane ešte silnejšou. Takých ľudí je však veľmi málo. Väčšina ľudí začína trpkosť z toho, že Boh na nich zabudol. Elie Wiesel, ktorý prežil holokaust, vyjadril túto svoju trpkosť slovami: „Nikdy nezabudnem na tie plamene, ktoré môj vieri navždy stránil. Nikdy nezabudnem na to bezodné ticho, ktoré ma na veky zbavilo túžby po živote. Nikdy nezabudnem na tie chvíle, ktoré zavraždili môjho Boha a moju dušu a moje sny obrátili v popol. Nikdy na toto všetko nezabudnem, aj keby som bol odsúdený žiť tak dlho ako sám Boh. Nikdy.“⁵⁶

Takéto otrasy v psychike môžu viesť k trvalým stavom depresie. Chronická depresia je najbežnejším nálekom prakticky vo všetkých klinických výskumoch chronicky traumatizovaných ľudí.⁵⁷ Každý aspekt takejto skúsenosti s dlhotrvajúcou traumou ešte zväčšuje symptómy depresie. Chronická zvýšená dráždivosť, vtieravé symptómy posttraumatickej stresovej poruchy sa spájajú s vegetatívnymi symptómami depresie a všetko toto spolu tvorí to, čo Niederland označuje ako „trída typická pre tých, čo prežili traumy“, ktorá sa skladá z nespavosti, nočnej mory a psychosomatických ťažkostí.⁵⁸ Disociatívne symptómy tejto poruchy sa vyskytujú spolu s problémami sústredenia, typickými pre depresiu. Ochromená iniciatíva chronickej traumy sa kombinuje s apatiou a bezmocnosťou depresie. Narušenie vzťahov pri chronickej traume ešte zväčšuje izoláciu, typickú pre depresiu. Narušený sebaobraz, ktorý vyplýva z chronickej traumy, podporuje rozvíjanie pocitov viny typických pre depresiu. A strata viery, ktorú človek utrpel v chronickej traume, sa objavuje spolu s beznádejou, ktorú prináša depresia.

K bremenu, ktorým je depresia, sa pridáva ešte veľmi silný hnev, ktorý uväznená osoba pociťuje. Počas väzenia nemôže obet prejavíť zúrivosť z vlastného poníženia voči páchateľovi, pretože by tak ohrozila svoje prežitie. Ešte aj po prepustení z väzenia sa bývalý väzeň môže obávať požadovať napravenie krivdy a môže mu trvať dosť dlho, kým sa odhodlá prejavíť voči svojmu väzňovi hnev. Okrem toho obeť zostala ešte aj bremeno podláčaného hnevu voči všetkým tým, ktorí sa mŕčky prizerali jej osudu a nepomohli jej. Občasná výbuchy hnevu môžu ešte viac zdialiť človeka, ktorý prežil väzenie, od ostatných ľudí, a môžu mu tak brániť v tom, aby s nimi nadviazal patričné vzťahy. Obet, ktorá sa snaží svoj hnev odvádnúť, sa môže ešte viac sťahovať do seba, a tak len zväčšiť vlastnú izoláciu.

Napokon, obeť môže nasmerovať svoj hnev a nenávisť priamo proti sebe. Samovražedné prejavy, ktoré môžu obeť niekedy pomáhať ako forma odporu počas väzenia, môžu u nej pretrvávajúť ešte aj dlho po prepustení z väzenia, keď jej už v adaptácii nepomáhajú. Súdne venované vojnovým zajatcom, ktorí zajatie prežili, sústavné dokumentujú zvýšenú úmrtnosť v dôsledku zabitia, samovraždy alebo nevyssvetlenej nešťastnej náhody.⁵⁹ Výskumy venované bitým ženám tiež sústavné vykazujú veľmi vysokú mieru samovražednosti. V po-

zorovanej skupine sto týraných žien sa 42 % z nich pokúsilo o samovraždu.⁶⁰

A tak si bývalí väzni aj po prepustení z väzenia nesú v sebe nenávisť svojich väzňov a niekedy naďalej nesú vo vlastných rukách aj snahy svojich bývalých väzňov o ublíženie samému sebe. Ešte dlho po oslobodení majú v sebe ľudia, ktorí boli podrobení veľmi surovému zaobchádzaniu a ovládaniu, psychické jazvy po zajatí. Trpia nielen klasickým posttraumatickým syndrómom, ale aj hlbokými zmenami vo svojom vzťahu k Bohu, k ostatným ľuďom a k samým sebe. Povedané slovami Leviho, ktorý prežil holokaust: „Naučili sme sa, že naša osobnosť je veľmi krehká, že je oveľa ohrozenejšia ako samotný náš život. Múdri starci, namiesto toho, aby nás upozorňovali, pamätaj, že musíš umrieť, by urobili oveľa lepšie, keby nám pripomínali oveľa väčšie nebezpečenstvo, ktoré nám hrozí. Ak jestuže nejaká zvesť, ktorá by mohla presiaknuť z lágru a osloví slobodných ľudí, malo by to byť toto: dávajte si pozor, aby ste si vo vlastných domoch neprivodzovali také utrpenie, aké musíme znášať tu.“⁶¹

Poznámky

- Borovsky, G. L.; Brand, D. J.: *Personality Organization and Psychological Functioning of the Nuremberg War Criminals*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 359 — 403; Steiner, J.: *The 55 Yesterday and Today: A Sociopsychological View*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 405 — 456; Herman, J. L.: *Considering Sex Offenders: A Model of Addiction*. *Signs: Signs of Women in Culture and Society* 13/1988, s. 695 — 724.
- Arendt, H.: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Books, New York 1964, s. 276.
- Orwell, G.: 1984. New American Library, Signet Classic Edition, New York 1949, s. 210.
- Dworkin, A.: *Pornography: Men Possessing Women*. Perigee, New York 1981; MacKinnon, C.: *Feminism Unmodified*, pl. 3: *Pornography*. Harvard University Press, Cambridge 1987.
- Amnesty International: *Report on Torture*. Farrar, Straus & Giroux 1973. Táto správa cituje najmä prácu Alfreda Bidermana, ktorý sktimal účinky vymývania mozgov amerických vojnových zajatcov. Pozri: Biderman, A. D.: *Communist Attempts to Elicit False Confession from Air Force Prisoners of War*. In: *Bulletin of New York Academy of Medicine* 33/1957, s. 616 — 625. Pozri aj: Farber, L. E.; Hazlov, H. P.; West, L. J.: *Brainwashing, Conditioning, and DDD (Debtity, Dependency, and Dream)*. In: *Sociometry* 23/1957, s. 120 — 147.
- Barry, K.: *Did I Ever Really Have a Chance: Patriarchal Judgment of Patricia Hearst*. In: *Chrysalis* 1/1977, s. 7 — 17; Barry, K.; Burch, C.; Casley, S. (ed.): *Networking Against Female Sexual Slavery*. United Nations International Women's Tribune Centre, New York 1984.
- Walker, L.: *The Battered Woman*. Harper & Row, New York 1979, s. 76.
- Rahushinskaya, I.: *Gray is the Color of Hope*. Vintage, New York 1989, s. 260.
- Russell, D. E. H.: *Rape in Marriage*. Macmillan, New York 1982, s. 123.
- Hearst, P. C.; Moscow, A.: *Every Secret Thing*. Doubleday, New York 1982, s. 85.
- Dimsdale, J. E.: *The Coping Behavior of Nazi Concentration Camp Survivors*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 163 — 174.
- Sharanovsky, N.: *Fear No Evil*. Random House, New York 1988, s. 339.
- Walker, L.: *The Battered Woman*. Harper & Row, New York 1979.

- Citované in: Kelly, L.: *How Women Define Their Experience of Violence*. In: Yllo, K.; Bograd, M.: *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. Sage, Beverly Hills, Kalifornia 1988, s. 114 — 132. cit. s. 127.
- Dobash, R. E.; Dobash, R.: *Violence Against Women: A Case Against Patriarchy*. Free Press, New York 1979, s. 84.
- Lovelace, L.; McGrady, M.: *Ordeal*. Citadel 1980, s. 30.
- Hearst, P. C.; Moscow, A.: *Every Secret Thing*. Doubleday, New York 1982, s. 178 — 179.
- Sharanovsky, N.: *Fear No Evil*. Random House, New York 1988, s. 46.
- Symonds, M.: *Victim Responses to Terror: Understanding and Treatment*. In: Ochberg, F. M.; Soskis, D. A. (ed.): *Victims of Terrorism*. Westview 1982, s. 95 — 103; Trentz, T.: *The Stockholm Syndrome: Law Enforcement Policy and Hostage Behaviour*. In: Ochberg, F. M.; Soskis, D. A. (ed.): *Victims of Terrorism*. Westview 1982, s. 149 — 163.
- Graham, D. L.; Rawlings, E.; Rimitel, N.: *Survivors of Terror, Battered Women, Hostages, and the Stockholm Syndrome*. In: Yllo, K.; Bograd, M.: *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. Sage, Beverly Hills, Kalifornia 1988, s. 217 — 233; Dutton, D.; Painter, S. L.: *Traumatic Bonding: The Development of Emotional Attachment in Battered Women and Other Relationships of Intermittent Abuse*. In: *Victimology* 6/1981, s. 139 — 153.
- Halperin, D. A.: *Group Processes in Cult Affiliation and Recruitment*. In: *Psychodynamic Perspectives on Religion, Sect, and Cult*. John Wright, Boston 1983.
- Sirube, M. J.: *The Decision to Leave an Abusive Relationship*. In: *Hotelling, G. T.; Finkelhor, D.; Kirkpatrick, J. T.* a kol. (ed.): *Coping with Family Violence: Research and Policy Perspectives*. Sage, Beverly Hills, Kalifornia 1988, s. 93 — 106.
- Walker, L.: *The Battered Woman*. Harper & Row, New York 1979.
- Browker, L. H.; Arblit, M.; McFerron, J. R.: *On the Relationship Between Wife-Battering and Child Abuse*. In: Yllo, K.; Bograd, M.: *Feminist Perspectives on Wife Abuse*. Sage, Beverly Hills, Kalifornia 1988, s. 158 — 174.
- Wiesel, E.: *Night. Hill and Wang*, New York 1960, s. 61.
- Krystal, H.: *Trauma and Affects*. In: *Psychanalytic Study of the Child* 33/1978, s. 81 — 116.
- Lovelace, L.; McGrady, M.: *Ordeal*. Citadel 1980, s. 70.
- Timmerman, J.: *Prisoner Without a Name: Cell Without a Number*. Vintage, New York 1988, s. 34 — 35.
- Ibid., s. 90 — 91.
- Levi, Primo: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. Collier, New York 1961; Wiesel, E.: *Night. Hill and Wang*, New York 1960; Krystal, H.: *Trauma and Affects*. In: *Psychanalytic Study of the Child* 33/1978.
- Hearst, P. C.; Moscow, A.: *Every Secret Thing*. Doubleday, New York 1982, s. 75 — 76.
- Hilberman, E.: *The "Wife-Batterer's Wife" Reconsidered*. In: *American Journal of Psychiatry* 137/1980, s. 1336 — 1347, cit. s. 1341.
- Hoppe, K.D.: *Resocialization of Affects in Survivors of Persecution*. In: *International Journal of Psycho-analysis* 49/1968, s. 324 — 326; Krystal, H.; Niederland, W.: *Clinical Observations on the Survivor Syndrome*. In: Krystal, H. (ed.): *Massive Psychic Trauma*. International Universities Press, New York 1968, s. 327 — 348; De Loos, W.: *Psychosomatic Identification of Chronic PTSD*. In: Wolf, M.E.; Mounslin, A. D. (ed.): *Posttraumatic Stress Disorder: Etiology, Phenomenology and Treatment*. American Psychiatric Press, Washington, D. C. 1990, s. 94 — 105.
- Kroll, J.; Habenicht; Mackenzie, T. a kol.: *Depression and Posttraumatic Stress Disorder in Southeast Asian Refugees*. In: *American Journal of Psychiatry* 146/1989, s. 1592 — 1597.
- Goldstein, G.; van Kammen, V.; Shelly, C. a kol.: *Survivors of Imprisonment in the Pacific Theater During World War II*. In: *American Journal of Psychiatry* 144/1987, s. 1210 — 1213; Kluznik, J. C.; Speed, N.; Van Valkenburg, C. a kol.: *Forty Year Follow Up of United States Prisoners of War*. In: *American Journal of Psychiatry* 143/1986, s. 1443 — 1446.
- Sutker, P.B.; Winstead, D.K.; Galina, Z.H. a kol.: *Cognitive Deficits and Psychopathology Among Former Prisoners of War and Combat Veterans of the Korean Conflict*. In: *American Journal of Psychiatry* 148/1991, s. 67 — 72.
- Eaton, W. W.; Sigal, J. J.; Weinfeld, M.: *Impairment in Holocaust Survivors After 35 Years: Data from an Unbiased Community Sample*. In: *American Journal of Psychiatry* 139/1982, s. 773 — 777.
- Orwell, G.: 1984. New American Library, Signet Classic Edition, New York 1949, s.176 — 177.
- Partnoy, A.: *The Little School: Tales of Disappearance and Survival in Argentina*. Cleis Press, San Francisco 1986, s. 49.
- Ibid., s. 71.
- Citované podľa: Russel, D. E. H.: *Lines of Courage: Women for a New South Africa*. Basic Books, New York 1989, s. 40 — 41.
- Levi, Primo: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. Collier, New York 1961, s. 106 — 107.
- Teruani, C. C.; Goustan, K. L.; Dent, O. F.: *The Psychological Effects of Being a Prisoner of War: Forty Years after Release*. In: *American Journal of Psychiatry* 143/1986, s. 618 — 622; Kluznik, J. C.; Speed, N.; Van Valkenburg, C. a kol.: *Forty Year Follow Up of United States Prisoners of War*. In: *American Journal of Psychiatry* 143/1986, s. 1443 — 1446.
- Krystal, H. (ed.): *Massive Psychic Trauma*. International Universities Press, New York 1968; Kinzie, J. D.; Frederickson, R.H.; Ben, R. a kol.: *PTSD Among Survivors of Cambodian Concentration Camps*. In: *American Journal of Psychiatry* 141/1984, s. 645 — 650.
- Jaffe, R.: *Dissociative Phenomena in Former Concentration Camp Inmates*. In: *International Journal of Psycho-Analysis* 49/1968, s. 310 — 312.
- Cit. podľa: Weschler, L.: *The Great Exception, Part I — Liberty*. In: *New Yorker* 3/1989, s. 43 — 85, cit. s. 1 — 82.
- Flannery, R.; Harvey, M.: *Psychological Trauma and Learned Helplessness: Seligman's Paradigm Reconsidered*. In: *Psychotherapy* 25/1991, s. 374 — 378.
- Cit. podľa: Weschler, L.: *The Great Exception, Part I — Liberty*. In: *New Yorker* 3/1989, s. 82.
- Luchterland, E.: *Social Behavior of Concentration Camp Prisoners: Continuities and Discontinuities with Pre- and Post-Camp Life*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 289 — 298. Dáta o prípadoch dvojice ako jednotky prechádza možno nájsť in: Dimsdale, J. E. (ed.): *The Coping Behavior of Nazi Concentration Camp Survivors*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 163 — 174. Pozri aj: Levi, Primo: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. Collier, New York 1961; Wiesel, E.: *Night. Hill and Wang*, New York 1960.
- Symonds, M.: *Victim Responses to Terror: Understanding and Treatment*. In: Ochberg, F. M.; Soskis, D. A. (ed.): *Victims of Terrorism*. Westview 1982, s. 99.
- Dutton, D.; Painter, S. L.: *Traumatic Bonding: The Development of Emotional Attachment in Battered Women and Other Relationships of Intermittent Abuse*. In: *Victimology* 6/1981.
- Lifton, R. J.: *Cults: Religious Totalism and Civil Liberties*. In: Lifton, R. J.: *The Future of Immortality and Other Essays for a Nuclear Age*. Basic Books, New York 1967, s. 209 — 219.
- Lovelace, L.; McGrady, M.: *Ordeal*. Citadel 1980, s. 134.
- Timmerman, J.: *Prisoner Without a Name: Cell Without a Number*. Vintage, New York 1988, s. 141.
- Niederland, W. G.: *Clinical Observations on the "Survivor Syndrome"*. In: *International Journal of Psycho-Analysis* 49/1968, s. 313 — 315.
- Wiesel, E.: *Night. Hill and Wang*, New York 1960, s. 43 — 44.
- Walker, L.: *The Battered Woman*. Harper & Row, New York 1979; Hilberman, E.: *The "Wife-Batterer's Wife" Reconsidered*. In: *American Journal of Psychiatry* 137/1980, s. 1341.
- Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 289 — 298. Dáta o prípadoch dvojice ako jednotky prechádza možno nájsť in: Dimsdale, J. E. (ed.): *The Coping Behavior of Nazi Concentration Camp Survivors*. In: Dimsdale, J. E. (ed.): *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Hemisphere, New York 1980, s. 163 — 174. Pozri aj: Levi, Primo: *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*. Collier, New York 1961, s. 49.

Z angličtiny preložila Jana Juraňová
Herman, Judith Lewis: *Captivity*. In: *Trauma and Recovery*.
Basic Books, New York 1992, s. 74 — 95.